

1.

A NYELVEK SZÜLETNEK ÉS HALNAK

Ugyan miért lenne ez tévhit?

Hisz kétségtelenül vannak holt nyelvek, mint például a latin, meg kihalt nyelvek, mint mondjuk az etruszk. És hogy kihalhaszanak, előbb létre kellett jönniük, nemde?

Ha ennyire tág értelemben használjuk a két igét, akkor a kijelentéssel valóban nincs hiba, de hogy a nyelvek esetében a születés és halál mennyire más, mint az élőlényeknél, arról érdemes egy kissé alaposabban elcsevegni.

Voltaképp könnyebb, ha a végével kezdjük: *a nyelv halálával*.

Elsőként elmondhatjuk, hogy voltaképpen nem a nyelv hal meg, hanem a beszélői halnak ki. Egy nyelv bonyolult fogalmak, eszmék és kapcsolatok rendszere, amely akkor is létezik, amikor már senki sem beszél vagy ír rajta. Ha kellőképp dokumentálva van, ami manapság már könnyen megoldható, az ilyen kihalt nyelvet akár föl is lehet támasztani.

A nyelvek százai és ezrei tűntek el nyomtalanul az évezredek során, jó esetben a nevük legalább fennmaradt a történelmi feljegyzésekben, illetve a népeké, amelyek beszélték.

Ez a folyamat, a kihálás máig tart, és bizonyosan továbbra is tartani fog, sőt valószínűleg fel fog gyorsulni, hiszen tapasztalható jelenség, hogy a nagy nyelvek egyre inkább kiszorítják a kisebbeket a használatból. Az is igaz viszont, hogy egyszersmind a veszélyeztetett nyelvek megőrzésére való törekvés is erősödik, ahogy a kivesző állatfajok megmentésén fáradoznak odaadó tudósok és amatőrök. Hogy a két tendencia közül melyik lesz az erősebb, azt majd az idő megmutatja, de a nyelvek erős fogyatkozása látszik valószínűbbnek.

Érdekes példa erre a mentő buzgalomra egy kis kelta nyelv, angol nevén Cornish, saját nevén *kernevek*, amelyet az angliai Cornwall félsziget nyugati részén beszéltek a középkorban. Amikor

1777-ben elhunyt az idős Dolly Pentreath asszony, az utolsó ember, aki ezt az ősi nyelvet anyanyelveként beszélte, kihaltak nyilvánították. Angol és walesi tudósok a 19. század végén hozzáláttak, hogy írott forrásokból rekonstruálják a nyelvet, szótárat és nyelvtant formáltak hozzá. A múlt század elején lelkes mozgalom indult a helyi közösségekben a *kernevek* elsajátítására és elterjesztésére. Egyelőre néhány ezren beszélik, és Anglia elismerte hivatalos ki-sebbségi nyelvként.

Még egy nyelvet ismerünk, amelynek hasonlóképpen dátumozott sírkövet lehetett állítani. Ez a kisebb újlatin nyelvek egyike, a *dalmát* volt, amelyet a középkor óta a mai horvát tengerpart mentén beszéltek a nagyobb városokban, de a tizenkilencedik század végére lényegében kihalt. Egy tudós, aki ezt a nyelvet tanulmányozta, 1897-ben rábukkant egy idős emberre, Tuone Udainára, akiről kiderült, hogy ő az egyetlen, aki még beszél dalmátul. A boldog tudós szinte minden idejét vele töltötte, 2800 szót gyűjtött be tőle több dialektusban, feljegyezte az elbeszéléseit és az élete történetét. Sajnos Udaina a következő évben, 1897. június 10-én egy balesetben életét veszítette, és ezzel a nyelv is végleg kihunyt, de utolsó beszélője sok fontos ismeretet tudott még átadni a nyelvtudomány számára.

A kihalt nyelvek közül elég sok van, amelyet ma meglehetősen jól ismerünk, mert gazdag szöveganyag maradt fenn belőlük.

Ilyen az ókori Egyiptom nyelve, ilyen több mezopotámiai nyelv, például a sumer, akkád és asszír, amelyeknek először az írásrendszerét kellett megfejteni, hogy olvasni tudjuk őket. Ilyen a *héber*, amelyet a zsidó szertartások alkalmával eredeti formában használnak máig is bibliai szövegek felolvasásakor, és amelyből Izrael ma beszélt nemzeti nyelve, az *ivrit* kialakult.

Alaposan ismerjük a *gót* nyelvet, a germán nyelvcsalád legrégebbi emlékét, mert Wulfila gót püspök a negyedik században a teljes Bibliát lefordította, és a szöveget egy pompás kódex őrzi máig Uppsalában.

A *latin* is a holt nyelvek közé számít, méghozzá az ókor vége óta, a helyzete mégis különös, mondhatni egyedülálló. Kevés halott van, amely az életnek annyi jelét mutatja, mint Cicero, Caesar és Szent Ágoston nyelve. Úgyszólván érintetlenül vészelt át jó más-

fél ezredévet, nemcsak a keresztény egyháznak, de a tudományoknak is a nyelve lett, művelt emberek, és nemcsak papok számára még háromszáz évvel ezelőtt is világszerte összekötő nyelv gyanánt szolgált. Newton a tizenhetedik században, Linné és Sajnovics János a tizennyolcadikban latinul írta főbb tudományos műveit, hogy minél többen elolvashassák Európa sok más országában.

Miért tekintjük egyáltalán holt nyelvnek a latint, ha sokkal inkább látszik halhatatlannak?

Azért, mert ezeröttszáz éve az életnek épp azt a jelét nem mutatja, amely minden élő nyelvben közös: *a változást*.

Most viszont, amikor a nyelvek *létrejöttére* térünk át, hamarosan újra találkozunk a latinnal, de egy kissé más aspektusban.

Hogyan jönnek létre egyáltalán a nyelvek? Pontosan hogyan születik egy nyelv?

Úgy, hogy egy már létező nyelvből kihasad, kiválik, tőle elkülönül.

A létező nyelvben végbemenő változások hosszabb idő után oda vezetnek, hogy a nyelvterület egy jelentős részén a beszélők egy tekintélyes hányada már egészen másként használja a nyelvet, azaz *dialektust* (tájszólást, nyelvváltozatot) hoznak létre. A történelmi események folytán az adott terület esetleg teljesen elkülönül, az eltérések a két változat között egyre erősödnek, és végül vagy két új, különálló nyelv jön létre, vagy az egyik fele – amelyet többen beszélnek –, „fennmarad”, megtartja eredeti nevét, és a különvált része számít csak új nyelvnek.

Az új nyelv különválása dinamikusabban is lefolyhat. A nyelv beszélőinek tekintélyes része fogja magát, és elvándorol, jó meszszire!

A nyelvet persze viszik magukkal, de az idők során abban is megindulnak a változások, különféle hatások érik sok addig ismeretlen nyelv részéről, és a végeredmény egy új nyelv lesz.

Tudjuk, hogy a mi nyelvünk létrejöttét az utóbbi minta írja le.

Ma már kétségtelen, hogy a finnugor nyelvcsaládnak a legkeletibb ágából származunk, az obi-ugor csoportból, amely a nyelvi változások tekintetében is a legmesszebb juthatott az ősi alapnyelv-

től, amelyet a finn őrzött meg a legépebben. Ez a népcsoport az Ob alsó folyásától messze délre nyúló tágas vidéken élt, ennek déli fele elért a ligetes sztyepp övezetéig. Régészeti bizonyítékai vannak, hogy a két terület határán a földművelés is elterjedt, délebbre pedig meghonosodott a lótarítás. Amikor őseink, talán kétezer-ötszáz – vagy akár háromezer – évvel ezelőtt elvándoroltak, és az Uralon átkelve megindultak délnyugat felé, már bizonyos értelemben lovas népnek lehetett tekinteni őket. Talán az ugor népek egyikének a nagyobbik fele volt ez a vándorútra kelt tömeg, míg a maradék helyben élt tovább, és máig *manysinak* nevezi magát. A *magyar* név *magy-* eleme ugyanis nem más, mint a *manysi* későbbi változata. Ennek bizonyítéka az, hogy az ugor kori *nys* mássalhangzó-együttesnek a magyarban szabályosan *gy* felel meg, mint például az *any-sar* > *agyar* szó esetében. (A szó másik eleme az *erj*, azaz 'férfi', ez szerepel a *férj* szóban is, amely eredetileg *fi-erj*, 'fiú-férfi'). Az ennek megfelelő *magyer*, *magyeri* megnevezés még honfoglaló elődeink nyelvében is megvolt.

De vajon annak az útra kelt népcsoportnak a nyelve attól fogva magyar volt, vagyis egy új nyelv született?

Biztosan nem, és még nagyon sokáig nem. Mondjuk úgy, hogy a nyelvük lényegében ős-manysi, volt, és biztosan még századok múlva is jól megértettek volna valakit, ha a helyben maradt manysik közül meglátogatja őket.

Aztán az ezer-ezeröttszáz év alatt, amíg a Kárpát-medencébe nem értek, elődeink különféle törökös népek közelében vagy időnként velük elkeveredve éltek, és sok szót átvettek tőlük, eleinte főleg a *csuvasoktól*. A szteppéken vándorolva déli, majd délnyugati irányban, kisebb iráni és újabb, más törökös népekkel is szomszédok voltak, utóbb főleg az *onogurokkal*, majd a kazár birodalommal alakultak ki különböző szintű kapcsolataik. Az *onogurokkal* egy időben még össze is tévesztették őket, és ennek folytán lett a legtöbb idegen népnél *ungur*, *ungar*, *venger*, majd latinul *Hungarus* a nevünk.

A honfoglaló hungarusok már egészen biztosan magyar nyelvet beszéltek. Legalább is a nagy többségük. Valószínű ugyanis, hogy a törzsfők és a vezető réteg tagjai közt egy ideig valamelyik törökös nyelv járta, talán a kazár; a főnökök valódi nevei (Nyék, Me-

gyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi) közül öt ugyanis török eredetű, ám ez a nyelvi réteg bizonyára hamarosan felszívódott. De vajon ennek a magyar nyelvnek a keletkezését mely időpontra tudjuk kitűzni az elindulás és a célba érés közt eltelt hosszú időszakban? Erre nézve semmiféle támpontunk nincsen.

Ettől az ismeretlen időponttól számítjuk nyelvünk legelső hosszú korszakát, az *ősmagyar* nyelvet, amely korszak az Árpád-kor elejéig tarthatott.

Ha honfoglaló őseink beszédéről hangfelvételt lehetett volna készíteni, ma bizonyára egy kukkot sem értenénk belőle.

Az a néhány szó és mondattöredék, amely az 1055-ben írt okmány, a Tihanyi alapítólevél latin szövegéből kiemelhető, az ősmagyar kor végső állapotát őrzi. Ebben szerepel a *fehervaru rea meneh hodu utu rea*, azaz 'a Fehérvárra menő hadi útra' töredék, és ebből kitetszik a nyelvállapot néhány jellemző vonása. A *varu*, *hodu*, *utu* jelzi, hogy a főnevek végét még egy magánhangzó zárta le, amely ősi vonás volt (pl. a magyar *hal* a finnben *kala*), és amelynek már nyoma sincs a következő nyelvemlékben. A határozóragok jó része ekkor még névutóként követi a szót; az *utu rea* hamarosan *útra* formát nyer.

A következő század végéről fennmaradt hosszú és összefüggő szöveg, a Halotti beszéd már kifejelett állapotban mutatja a következő nyelvi stádiumot, az *ómagyar* nyelvet. Némi segítséggel szinte kifogástalanul megértjük. A ragok többsége itt már lényegében kialakult, a szóvégi magánhangzónak csak apró árulkodó nyomai vannak. Megjelennek első nyomai annak, hogy az új hazában a keresztény hitre tért nép latin szavakat is felvett: *Paradicsom*, *szent*, *angyal*, valamint hogy megjelentek a szláv jövevényszavak is: *tömlöc*, *barát* – az utóbbi még eredeti *brat* alakjában és eredeti „fivér” értelmében.

A legtöbb nyelv kialakulásának ideje és körülményei épp így a múlt kódébe vesznek, mint a mi nyelvünk esetében.

Van azonban egy, legalább egy nyelv, amelynek a születése évét pontosan ismerjük.

Itt rögtön elárulom, hogy ez a nyelv a *francia*.

Ám ennek a körülményei némi magyarázatot igényelnek.

És ahogy már céloztam rá, a legillusztrisabb holt nyelv, a latin is hozzátartozik a történehez.

Azt szinte mindenki tudja, hogy vannak újlatin avagy neolatin nyelvek, mint épp a francia, valamint az olasz, a spanyol, a portugál és a román, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ám azt kevesen tudják, hogy miért különböznek olyan feltűnően ezek a leánynyelvek a ma ismert latintól, és jórészt egymástól is.

Azon egyszerű okból, hogy nem is Cicero és Caesar nyelvéből erednek.

Hanem annak egy sokkal egyszerűbb változatából, a *vulgáris*, vagyis a *népi latinból*, amely már Cicero korában is létezett mint az írástudatlan tömegek nyelve. A Birodalom provinciáiban letelepedett rómaiak, a különböző nációkból összeállt légiósok obsitosai, elkeveredve a helyi őslakókkal, rászorultak egy mindenki számára érthető közvetítő nyelvre, ez okból a népi nyelv kénytelen volt tovább egyszerűsödni. Eltűnt a névszók ragozása, a szókincs felvette a helyi nyelvek sok elemét. Teljes igeidők és igemódok tűntek el, és a helyüket egészen új, összetett igei formák vették át. Mire felbomlott a Nyugat-római Birodalom, már úgyszólván mindenki beszélt a népi nyelvet, a legtöbben csakis azt. A birodalmi közigazgatás szétesett, a tiszta latint az Egyház vette őrizetébe, ezt tanították az egyházi és kolostori iskolákban.

A népnyelv még egy ideig egységes volt, egy hispániai könnyen szót értett a galliaival meg az itáliaival.

Ám ahogy múltak a századok, a különböző provinciákban a helyi nyelvváltozatok más-más útra tértek, eltérő dialektusok keletkeztek. Ez is gond volt, de elsőként másban mutatkozott meg a nehézség.

Az egyház és a papság a klasszikus latin nyelvet őrizte és használta, ha nem is az aranykor magas stiláris színvonalán, és papjai ezen a nyelven prédikáltak. A kilencedik században a galliai püspökök figyeltek fel elsőként arra, hogy a köznyelvet beszélő hívek egyre kevésbé értik papjaik szentbeszédeit és a felolvasott szentírási szövegeket. Az egyház pedig a híveivel való kapcsolatot nagyon fontosnak tartotta. A harmadik tours-i zsinaton, 814-ben olyan határozat született, hogy a lelkipásztorok *tanulják meg a népi nyelvét*, és ezen a nyelven prédikáljanak. Ebből tudhatjuk meg,

hogy a késő vulgáris latin és a klasszikus latin nyelv egymás számára érthetlenné vált. Ez viszont azt is jelenti, hogy az adott helyen, *Nagy Károly frank birodalmában* beszélt népi nyelv nem „elkorcsosult latin” többé, hanem új, önálló nyelv! Még nem franciának hívják, *romana lingua rustica*, azaz falusias római nyelv a neve.

Nem sokkal utóbb, 842-ben született a neolatin nyelvek legelső írásos nyelvemléke, a Strasbourg-i eskü. Ez a rövid szöveg nem más, mint függelék Nagy Károly két unokájának, a frank Kopasz Károlynak és Német Lajos királynak az államközi szerződéséhez, és két nyelven van megszövegezve, németül (pontosabban frankul) és az „újszülött” nyelven, amely ezáltal úgyszólván a hivatalos nyelv rangjára emelkedett.